

HENRI BERGSON DÜŞÜNCESİ⁹

Betül KARAGÖZ YERDELEN*

ÖZET

Bu makalede Henri Bergson'un "Sezgiselci" yaklaşımı analiz edilmeye çalışılmıştır. Bergson'un yaklaşımı, algılama ve sezme temelinde gelişmiştir. Bu da Bergson'u, bilgi ve kuram arasına sıkıştırmış, pratik gerçeklikten uzaklaştırmıştır. Bergson felsefesi oldukça derin bir bilgi kuramı demeti sunar, özellikle Estetik üzerinden geliştirdiği "Yaratıcı Atılım" düşüncesi çok büyük ilgi toplamıştır. Ancak onun bu derin felsefesi, yaşamın gerçekliğini keşfe dönük olsa da, bu keşfi başarıma anlayışından uzaktır. Bergson düşüncesi, modern çağda Aristoteles ile birlikte, İbni Sina felsefesine de yakın duran bir kavrayışı ifade eder. Bununla birlikte, onun sezgiselci akılcılığı, İbni Sina yaklaşımından oldukça farklılık arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Henri Bergson, Bersonculuk, Sezgisel Akıl, Yaratıcı Atılım, İbni Sina

*Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İİBF, drbetulkaragoz@gmail.com

⁹ Henri Bergson'un Yaşamı:

1859'da Paris'te doğan Henri Bergson, aslen Yahudi bir ailenin çocuğudur. Orta öğrenimini Condorcet Lisesinde başarıyla bitirir. Henüz on sekiz yaşındayken, bir yarışmanın matematik ödülünü kazanır ve bir denemesi basılıp yayınlanır. Bilimsel eğitimle, edebiyat arasında birini seçmek zorunda kalır ve oldukça zorlanarak edebiyatı seçer. Yüksek öğretmen okulunun edebiyat bölümünde, felsefe öğretmenliği dalında eğitim görür. Önce Angers, sonra da Clermont liselerinin felsefe öğretmenliğini yapar. Bu yıllarda (1883) **Bilincin Dolaysız Verileri** adlı eserini tasarlar ve bitirip Sorbonne'a doktora tezi olarak sunar. Paris'te Rollin kolejine, oradan da Dördüncü Henri lisesine atanır. Bu öğretmenlik yıllarında **Madde ve Bellek** adlı ikinci kitabı yayınlanır. Yüksek öğretmen okuluna konferansçı olarak geçer. 1900 yılında College de France'ta serbest felsefe dersleri profesörlüğüne getirilir. Aynı yıl **Gülme** adlı eseri yayınlanır. Yedi yıl sonra, başarıyı olan **Yaratıcı Evrim**'i çıkarır ve akademi üyeliğine seçilir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İspanya ile Amerika Birleşik Devletleri'ne konferanslar vermesi için gönderilir. 1927 yılında ise Nobel edebiyat ödülünü kazanır. 1932 yılında **Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı** adlı çalışması yayınlanır. Bütün bu çalışmalarına ek olarak, birçok dergide çıkan makaleler, raporlar ve bilimsel yazılara da imzasını atar. En son yapıtıysa, Einstein'ın Paris'e gelerek, görüşlerini Bergson'la paylaşması üzerine yazdığı, **Süre ve Zamandaşlık** kitabıdır.

Bu yapıtıyla, Einstein'ın yalnızca bir fizikçi olmadığını, onun aynı zamanda yeni bir düşünce tarzı geliştirdiğini ileri sürer. Zaten, Bergson'un felsefi görüşlerinin özünü, bu "süre" ve "zaman" konusu oluşturmuştur. Bergson, vasiyetinde de belirttiği gibi, Yahudi kökenli oluşunu reddediyor görünmemek için, Hıristiyanlığı benimsememesine yol açan Naziliğin gelişmesinden dolayı, son yıllarını üzüntü ve felçli olarak geçirmiş; 1941'de doğduğu şehirde 82 yaşında ölmüştür.

THE THOUGHT OF HENRI BERGSON

ABSTRACT

The “intuitional” approach of Henri Bergson has tried to analyze in this paper. The approach of Bergson has developed in the basis of sense and perception. But this point of view putS Bergson in between knowledge and theory, away from practical reality. The philosophe of Bergson presents a highly deep bunch of epistemology. Especially the thoughts of “Creative Breakthrough” on esthetics have been attracted great attention. But his deep philosophe, which directed to discover of life’s reality, is far from understanding of achieving this discover. The thought of Bergson states understandings, which stand close to philosophe of Ibn-i Sina with Aristo in contemporary age. However, his intuitive rationality is quite different from the approach of Ibn-i Sina.

Keywords: Henri Bergson, Bersonculuk, Intuitive Rationality, Creative Breakthrough, Ibn-i Sina

GİRİŞ

Henri Bergson düşüncesini (Bergsoncu felsefe anlayışını) sezgi metafiziği ile nitelik metafiziği çerçevesinde ele almak gerekir. Onun yoğunlaştığı bu sınırlı çerçeve metafizik anlayışını olduğu kadar estetik anlayışını da sınırlamıştır, özellikle bağımsız bir estetik felsefesi yazmamıştır. Zaten sanat kavrayışı da metafiziğinde olduğu gibi “sezgi kavramı” üzerinde oluşmuştur, yani sanat yapıtının niteliksel kaynağını bulup göstermeyi kendine amaç edinmiştir. Bergson’un düşünsel yaklaşımı katıksız bir algılama ve sezme üzerinde biçimlenir. Bu nedenle Bergson, felsefeyi düşüncenin kuramsal boyutu ile ele alır, pratiğe indirgemez. Bergson felsefesi oldukça derin bir bilgi kuramı üzerinde yükselir. Bu nedenle, Bergson felsefesini özellikle Estetiğini (güzellik felsefesi) açıkça ortaya konmuş bir felsefe yerine, ilk ve orta çağlara özgü bir gizemlilik içinde bulanlar çıkmıştır. Gerçekten de Bergson, sezgiye ve algıya dayandırdığı düşünsel yaklaşımı ile Aristoteles ve İbni Sinâ düşüncesine özgü temelleri, modern çağa taşımıştır. Bu bakış açısı, Bergson bilgi kuramının sonucu olarak ortaya çıkmış ve ilgiyi kuramın bizzat kendinden daha çok çekmiştir. Burada Bergson’un bir Estetik düşünürü olmadığı halde, kaleme aldığı az sayıdaki sanat görüşünün modern Estetik ve Sanat Bilimi çevresinde çok derin iz bıraktığını belirtmek gerekir. Öyleki, felsefesi bir Estetik Felsefesi değildir ama

estetik değerdir. Bu değeri de yapıtlarında ele aldığı bilginin güzelliği ve derinliği verir (Nimetullah, 1928).

Bergsonculuk, düşüncenin kendine yönelimi olarak belirmiştir. Felsefe ise düşünceyi kendine indirgeyerek, gerçeği yakalamaya dönüktür. İşte bu noktada Bergson sanatçıların çok önemli olduğunu söyler; çünkü sanatçılar, gerçeği görebilen gözdür. Bunu da sezgilerini önemsemesi ile başarırlar. Aslında sezgi herkeste vardır, ama herkes sanatçılar kadar sezgiyi değerli bulmaz ya da sezgisel bilgiyi kabul etmez (Nimetullah, 1928).

Bergson'un bütün yapıtları, her şeyin en derin gerçekliğini oluşturan "süre"ye ilişkin "sezgi"nin araştırmasıdır. Bütün değişimler ve gelişmeler bir süre içinde gerçekleşir. Bu nedenle "süre", geçmişini şimdije taşıyan yaratıcı bir atılımdır; bu atılımda gerçekte tamamen bir yaşama çabasıdır, yani yaşamın kendisidir, "Canlı Atılım"dır. Canlı Atılım, öncelikle hareketlilik, özgürlüktür ve elbette yaratmadır. Bu nedenle Bergson için yaratma, bilginin sezgi ile algılanmasının somut bir ifadesidir, Estetik de bilginin sezgiyle algılanabilen uzantısıdır (Timuçin, 1992).

Bergson'un bu görüşleri yalnızca felsefe dünyasında ve metafizik alanında değil, zamanın birçok bilim dalında, ve sanat alanında yeni yönelimlere ve düşüncelere yol açmıştır. Bu noktada, Bergson düşüncesini biçimlendiren entelektüel ortamı ve bu entelektüellerin bakış açısını da göz önüne alarak, Bergson düşüncesini değerlendirmek gerekir.

1. İÇİNDE BULUNDUĞU ENTELEKTÜEL ORTAM

Bergson her şeyden önce gelenekçi felsefenin özünü oluşturan entelektüalizmin (akılcılığın) tam bir karşıtıdır. Akılcılığa göre, bütün gerçekler algılanabilir ve her gerçek de yalnızca akıl veya zekâ tarafından bilinebilir.

Entelektüalistlerin lideri konumundaki **Hegel**, "Akılcı olan her şey gerçektir, gerçek olan her şey de akılcıdır" diyerek, insan zekâsını ve aklını tanrılaştırmıştı.

Klasik Yunan felsefesinden doğan fenomenistler, kritistler, pozitivistler gibi bazı gruplar, zaman zaman şüpheli ya da yarı şüpheli görüşler geliştirse de, entelektüalizm güncelliğini, o ana kadar hep korumuştur.

İşte Bergson ilk defa, entelektüalistlere kesin ve ağır bir darbe indirdi. Sarstığı felsefi görüşleri üç grupta inceleyebiliriz. Bunlar Scientizm, Positivizm ve Relativizm'dir.

1- SCIENTİSTLER'İN GÖRÜŞÜ:

Taine'nin önderliğindeki bu grup için, evren "bir"dir; bütün olaylar da bir çeşittir. Her şey, bir tür bilgi ile, yani bilimsel bilgi ile açıklanabilir. Bilimsel bilginin en son sınırı, evrensel matematik bilgisidir. Bu durumda metafizik olanaksızdır. Metafizik denilen şey, ancak cahillik anıttır. Bilimsel ilerlemeler metafiziği yok edecektir.

BERGSON'UN KARŞIT GÖRÜŞÜ:

Evren, "bir" değil, hiç olmazsa "iki"dir. Bir tarafta bilimsel bilginin oluşturduğu matematiksel madde dünyası varsa, diğer tarafta bilimsel bilgilerle ve matematiksel yöntemlerle anlaşılıp, ölçülmesi yalnızca dıştan mümkün olan, ancak gerçek keşif ve algısı sezgisel metafizik gerektiren, bir başka dünya vardır. İşte bunun için de, pozitif bilimlerden ayrı, kendine özgü yöntemleri bulunan, metafizik dünyadan söz etmeliyiz.

2- POZİTİVİSTLER'İN GÖRÜŞÜ:

Comte'un başını çektiği pozitivistlere göre, metafizik mümkün olmadığı gibi, konusu, yöntemi ve bilgi araçları ayrı olan bir ruh bilimi de mümkün değildir; çünkü, ruh biliminde kullanılan içe bakış yöntemi, sağlıklı ve isabetli değildir. Bilinç denilen şeyse, bir gölge olay, yani beyindeki hareketlerin sonucudur. Bilinci başlı başına bir olay gibi algılamak, kendi kuruntumuzdan başka bir şey değildir.

BERGSON'UN KARŞIT GÖRÜŞÜ:

Evet, metafizik mümkündür, üstelik kendine özgü konusu ve yöntemi vardır. Diğer bilimlerden ayrı bir ruh bilimi de mümkündür. Bilinci ise, gölge olay, yani beyindeki hareketlerin bir sonucu sayan kuram saçmadır. Bu doğru değildir,

çelişkilerle doludur, farkında olmadan yapılmış bir safsata (paralogisme)'dir. Oysa ruh kendine özgüdür ve bir gerçektir. Ruh biliminin kullandığı içe bakış yöntemi, pozitif bilimlerin kullandığı dışa bakış kadar değerlidir.

3- RELATİVİSTLER'İN GÖRÜŞÜ:

Kant'ın liderliğindeki relativistlere göre, mademki, kâinat birdir, aynı zamanda evrensel ve kesin düzenle işlemektedir ve madem ki, ruh yok, yalnızca bilinç denilen, üstelik olay sanılan, bir gölge vardır, o halde,

a- Hayatta maddede olanlardan,

b- Ruhta da hayatta olanlardan başka bir şey yoktur.

c- Ruh bedenin hizmetçisidir, bedense evrensel düzenin, yani maddi alanın bir parçasıdır. Bu durumda özgürlük denilen şey de yoktur.

BERGSON'UN KARŞIT GÖRÜŞÜ:

Determinizm, yalnız ham madde alanında geçer. Hayat, bir imkân alanı, ruh da özgürlük meydanıdır. Bedene oranla daha ayrı ve bağımsızdır.¹⁰ Yaşamın kâinattaki tarihi sürecinde, insanın oluşumu bize, bu özgürlüğün var olduğunu kanıtlar Özetlemeye çalıştığımız bu üç görüş gösteriyor ki, Bergson'un içinde yetiştiği felsefe çevresi,

Bilgi kuramı alanında, metafizik ve ruh biliminin bağımsız bilgileri olmasını reddediyor.

Varlık kuramı alanında ise, evrensel bir düzen ve determinizmi savunurken, hayat ile madde arasındaki farkı ve sonuçta ruhun bedene oranla bağımsızlığını, yani özgürlüğünü kabul etmiyor (Bergson, 1947).

Kant'la başlayıp, gittikçe yayılan bu akım, Berthelot, Comte, Renan, Taine gibi düşünürlerle, o zamanın edebiyat, siyaset, ahlâk, din, sanat, sosyoloji ve eğitim kuramlarını etkiliyordu.

¹⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Bergson, 1934, 1947, 1962, Nimetullah, 1928 ve Tunç, 1939.

Fransa'da bu eğilimlere ek olarak var olan, Renouvier'in *neo-critizm*'i de, bilimsel yetkinliği fizikte görerek, metafiziğe şans tanımıyordu.

İngiltere'de ise, Spencer daha farklı görüşler ortaya koymıyor, "maddecilik" saltanatı sürüyordu.

Almanya'da, Moleschott, Büchner, Haeckel gibi Darvinci materyalistlerin görüşleri egemendi. Schopenhauer, Hartman ve Nietzsche gibi filozoflarsa, üstatları olan Kant'ın ekolünü biraz değişime uğratanlardı. Öte yanda, Fechner, Lotze ve Wundt ilk defa olarak, deneysel ve matematiksel temele dayalı bir ruh bilimi kurmak için çalışıyordu.

1880'e gelince, Bergson'un bütün bu düşüncülerin görüşlerini örseleyen düşünceleri duyulmaya başlamıştır. Bergson, çevresini kuşatan felsefi görüşlerin hiç birisini dikkate almamış ve inanmamıştı. Sonuçta da, bütün bu görüşleri ağır bir dille eleştirerek, entelektüalizme savaş açtı. İlk önceleri kuşkuyla karşılanıp, ciddiye alınmasa da, yapıtlarının sayısı arttıkça diğer görüşleri sarsmaya başladı (Nimetullah, 1928: 11). Entelektüalizm, tam cepheden, üstelik de bütün hedeflerinden ilk kez, böylesine yoğun olarak topa tutuluyordu (Bergson, 1950: Önsöz).

Bergson, dogmatik ve akılcı mantık ile zekâda yaşamın sırrını aramayı reddetmiştir. Bunun yerine, insanda karanlık bir "mağara" duygusu uyandıran "benlik" in gizemini çözmeye çalışmıştır. Bu çabasında matematiksel yöntemin yanında, şairâne bir telkin gücü de kullanıyordu. Üstelik notlarını musiki gibi yazan bir edebiyatçıydı. Onun yazdıkları insanların içine işliyor, kitleler tarafından gönül verilerek okunuyordu. Artık insanlar, dört maddede özetlenebilecek, yeni bir felsefi doktrinle birliktediler:¹¹

1- Bilim bilgisinden başka bir bilgi daha vardır: Felsefe bilgisi; zekâdan ayrı bir bilgi aracı daha vardır: Sezgi (*intuition*).

2- Zekâ, dış dünyayla ve yalnız onunla uğraşmakla kendini incelemeye pek az zaman bulmuştur. Bunun için kendi faaliyet alanı olan madde dünyasında mutlak gerçeğe varılabilir. Hayatın bilgi aracı ise zekâ olmadığından, bu alandaki mutlak

¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. (Bergson, 1947, 1950 ve Tunç, 1939).

gerçeğe, ancak sezgi ile erişilebilir. Bu iki araç, kendi alanları dışına çıktıkları zaman hiçbir şey göremez, boşlukta kalır. Bir de, olgu (*phenomene*) ve varlık diye eskiden beri kabul edilen ayrı iki şey yoktur. Bütün varlıklar, bir süreklilik (*continuïte*) taşır, yani daimi ve hür bir oluştan ibarettir. O halde, olgu ve varlık diye iki şey yoktur, yalnız sürekli bir oluş vardır.

3- Kâinat, statik, yani durgun olmaktan çok uzaktır. Bilimlerin bundan böyle ülküsü, dünyayı dinamik haliyle kavramak olduğundan, oluş ülküsünü diriltmek gerekir. Bu diriltme, önce sezgi dünyası olan ruh ve hayat alanından başlayarak, zekâ dünyası olan madde alanına dayanışma ile geçmelidir.

4- Süre, ya da oluşun varlığı, öldürülmüş olan özgürlüğü diriltmiştir; aslında özgürlük ile süre birbirlerinin aynıdır.

5- Bilimsel determinizm yalnızca bir yöntem olarak kullanılmalı ve bu yöntemin iyiliği bir sınıra kadar kabullenilmelidir; çünkü, bunun ötesinde aciz kalır, hatta determinizmin, bir inanç doktrini gibi, eşyanın esasına kadar götürülürse, yıkıcı bile olacağı bilinmelidir (Bergson, 1950: Önsöz).

2. HENRI BERGSON'DA "SEZGİ" NİN ANLAMINI

Bergson, felsefenin nesnesini içsellik alanına yerleştirip, şimdinin sınırına çeker. Her şeyin hızla akıp geçtiği dünyada, her şey "yeni"dir. Göz olmak da, görebilmek de *yeniyi* ele geçirebilmekle ilgilidir. Bu bakış nesnel, olumsuz, özellikle de evrimci bakışlarla ters düşmektedir. Bergson'a göre yenilik, içsellik sezgisinde var olan ve kendini gösteren bir oluş biçimidir. Ancak, burada hemen bir ayrımı belirtmek ve Mutlak Düşünce ile sezgisel düşünceyi birbirinden ayırmak gerekir. İnsan zihni, dış dünya nesnelere ayrıştırıcı ve soyutlayıcı bir biçimde sezdiğinden, gerçekliği "gerçek olarak" tanıyabilecek güçte değildir. Buna benzer bir parçalamayı Kant yapmış, deneyin alanıyla metafiziğin alanını birbirinden ayırmıştır. Bergson'a göre gerçeklik, "arı oluşum"dur, basit ve bölünmez "süreklilik"tir. Böyle bir şey de zihin yoluyla elde ettiğimiz bilgilerle bağdaşmaz; çünkü zihin bölücü ve parçalayıcıdır; bütünü parçalar, akıcıyı dondurur. Gerçek gerçeklikse, bütünseldir, sürekli akıp geçer. Bu durumda kavramsal düşünce,

sezgisel düşüncenin karşıtıdır. Kavram, parçalanmışlığı ve donmuşluğu ortaya koyar, kavramsal düşünce felsefe açısından verimsiz bir düşüncedir. Çağdaş bilimleri verimli kılan bu iki parçalayıcılık ve donduruculuk, felsefeyi güçsüzleştirir, yani, insan zihni, kurgulayıcı gücüyle bilim için önemli olurken, felsefe için geçersizleşir. Öyleyse zihinsel kavrayıştan ayrı, ondan daha güçlü bir başka kavrayış, felsefeyi ve bilimi gerçekliği, bütünselliği ve akıcılığı içinde kavrayacak, bir başka anlayış mutlaka olmalıdır. Bu da “sezgi”dir (Bergson, 1947 ve Timuçin, 1995: 92-4).

Bergson için sezgiyi, kavramsal düzeyde, tanınabilir bir ruhsal etkinlik olarak düşünmememiz gerekir. Sezgi olsa olsa kavramsal düşüncenin karşıtıdır. Bütünleştirici bir edimdir, tanıyanla tanınanın çakışmasıdır, “ben”in nesneyle özdeşliğidir. Bergson, sezgisel bir felsefeye ulaşabilmek için, kavramsal düşünceden uzaklaşmak gerektiğini savunur, “işte bu noktada felsefe, *estetik anlam* kazanır” der. Sezgi, sanatsal duyuma benzeyen, bizi nesnelerin içine yönelten bir kavrayış biçimidir. Şeylerin bir içi, bir derinliği, bir temeli olmalıdır. Bir anlamda “şeylerin temeli estetikdir”. Felsefenin estetik bir anlam kazanırken, gizemciliğe açıldığı yol da buradadır. *Dış*’tan ayrı bir *iç*’in varlığı ancak duygucu, öznelci bir bakış açısı için geçerlidir. Bergson’un bu gizemci felsefesinde, şeylerin görünmez yanları, gizlilikleri vardır. Sezgi, şeyleri görünmez yanlarıyla, derinlikleriyle ve bütün gizemiyle kavrar (Nimetullah, 1928: 11).

Bergson’a göre, “sezgi, varlıkları dışardan tanımamızı sağlayan, gidimli ve çözümleyici bilgiye karşıt olarak, bize varlıkları oldukları biçimde tanıtan, içgüdüyü ve sanat duygusunu andıran kendine özgü bir bilgi olup, “sayesinde kendimizi bir varlığın içine yerleştirerek, o varlığın tek ve dilegelmez yanıyla doğrudan karşılaştığımız entelektüel bir sempati türüdür” (Bergson, 1950 ve 1962).

Hangi anlamda alınırsa alınsın, her sezgi daima bir buluş, bir keşif özelliği taşır; bu bakımdan da sezginin “kehanete”, “öngörüye” yakın düştüğü söylenir. Katıksız bir algılama ya da sezgi anlayışı olan Bergson’un düşüncesi, dikkatli ve özenli bir yaşam felsefesinden kaynaklanmaktadır. Salt algının tekniği ise dikkatin yön değiştirmesidir. Bergson’un yaşam felsefesinin temel ilkesi “*bir şeye girişmeden, bir yükümlülük almadan önce engellerden ve bağlardan kurtulmak gerekir*” (Nimetullah,

1928). Bu da ancak bir sanatçı gözüyle gerçekleşir, metafizikçi gözüyle değil. Algılamak için, algılayabilmek söz konusudur, ama bu aşkınlık (aşma) ile değil, içkinlik (içegirme) ile mümkündür. Bu nedenle tüm insanlar sanatçı bakışına sahip olabilmelidir; bu da sezgiyi dikkate almakla mümkündür (1950).

Bergson'un bütün yapıtları, süreye ilişkin sezginin köklü anlamı ve sonuçları üzerine bir araştırma olarak görülebilir. *"Süre, ben'in kendini yaşamaya bıraktığında, bilinç durumlarımızın artarda gelişlerinin oluşturduğu formdur"*. Ruh bilimsel nitelik olan Bergson'cu "sezgi", gerçekliğin eklenmeleri ve farklılaşmaları üzerinde önemle durur, sıçramalarla ilerler. Bu gerçeklik, ögelerin birbirine eklenmesinin sonucu olmayan ve geliştikçe bireylere bölünerek ortaya çıkan bir gerçekliktir (Tunç, 1939). Bütün değişmeler ve gelişmeler, bir "süre" içinde gerçekleşir. Süre içinde gerçekleşen gelişme, yaratıcı bir atılımdır. Yaratıcı nitelik taşıyan "yaşam atılımı" ile sürekli bir gelişimi, yani kesintisiz bir evrimi sağlayan "oluş" birbirini gerekseyen iki süreçtir. Birinin bulunmadığı yerde öteki de yoktur. Öte yandan, "yaşam atılımı" da, evreni gerçekleştiren "oluş" da, süreye bağlıdır. "Süre", aynı zamanda bellektir ve geçmişi şimdiye taşır. Geçmiş, şimdinin kendinde yaşamını sürdürür. Şimdi ise, geçmişin en yoğunlaştırılmış, sıkıştırılmış derecesidir. Geçmiş ve şimdi birbirinin çağdaşdır. Biri ötekini öncelerken, diğeri zamandadır "yaşam atılımı" da, kendi kendiyile bir farklılık olarak süre'dir; kendini edimselleştirmesi olarak, devamlı bir edime geçiş olarak süre'dir. Gerçek süre ise, sürekli bir yaratmadır. Yaşam da bilinç gibi bir süre'dir, hareketlilik, özgürlüktür ve sürekli bir yaratmadır (Tunç, 1939 ve Timuçin, 1992).

Bergson felsefesinin kökeninde, mutlak bir kavram olarak yaşama atılımı, yani "canlı atılım" kavramı yatar. Bu felsefede her şey canlı atılımla başlar, canlı atılımla sürer. Her şeyin, her oluşumun temelinde o vardır. "Arı oluşum" dediğimiz şey de, canlı atılımdan gelir. Bergson, "yaşamın kökel bir atılımı" diye belirlediği bu yaşam atılımı olan canlı atılımı, değişikliklerin derin nedeni olarak görür. Her şey gibi insan ruhu da, yaşam atılımının belirleyici gücüyle koşullanmıştır. Bizim ruhsallığımız, ya da ben'imiz bu koşullanma içinde sürekli bir akışın öznesi durumundadır. Zamansallık, buna göre ben kavramının özünü oluşturur. Bir başka

deyişle, ben'in gerçekliği zamansallıkla belirgindir. Ben, süre'den, ya da gerçek yaşam'dan oluşmuştur. Kendimize yöneldiğimizde, içsel yaşamın değişken ve sürekli olduğunu duyarız. Bu ben'imizin aralıksız sürdüğü, yani kesintisiz bir süreklilik anlamına gelir. Bergson için "Ben", bir akıştır, sonsuz akışın sürekliliğidir (Timuçin, 1992: 92-98 ve Nimetullah, 1928: 11-12).

Bergson, sezgisel düşünceyle, gidimli düşünceyi birbirinden ayırdığı gibi, gerçek zaman'la ya da ruhsal zaman'la matematiksel zamanı da birbirinden ayırır. "Matematiksel zaman, ruhsal zamanın yansımasıdır" der. Matematik-fizik bilimlerinin incelediği "zaman" boş ve durağandır, devinim dışındadır. Gerçek zaman, süre'dir. Süre, somuttur ve gerçek olarak yaşanan şeydir. Bu, *"toplumsallaşmış zaman değildir, kol saatimize bakarak okuduğumuz zaman da değildir; sabırsızlığın ve sabrın zamanıdır, özlemin ve umudun zamanıdır, derinlerimizde birbirini izleyen duyguların zamanıdır"*. Bergson, sayılarla benzerliği olmayan içimizdeki süreyi de araştırır. İçimizdeki süre, nicelikten uzak, niteliksel bir çokluk olarak belirir. Bu nedenle niceliksel olanla, iç dünyamızın zengin çeşitliliğini birbirine karıştırmamız gerekir. Bergson, bütün yapıtlarında, niceliğe karşı niteliği, çokluğa karşı yeğinliği, uzaya karşı zamanı savunmuştur.¹² Ona göre evrendeki her değişme, sayısal bir çoğalma değil, bir yeğlilik artışıdır. "Sanat olayı bunun kanıtıdır" der. Bergson'a göre, eğer duygularımızın, bilincimizin kapıları doğrudan doğruya gerçekliğin kendi eliyle çalınsaydı, eğer eşya ve kendi kendimizle doğrudan doğruya anlaşabilseydik sanata gerek kalmayacak, daha doğrusu hepimiz sanatçı olacaktık; çünkü o zaman, ruhumuzla doğa her zaman hep birlikte çarpacaktır. Gözlerimiz belleğin yardımıyla, mekândan taklit edilemez tablolar çıkaracak ve zamanda tesbit edecekti.

İnsan bedeninin canlı mermerindeki eski Yunan heykelleri kadar güzel yontulmuş heykel parçalarını yollarda görecektik. İç yaşamımızın sürekli

¹² **Çokluk**, fazlalık-niceliksel üstünlük.

Yeğlilik, etkililik-niceliksel üstünlük.

Uzay, çeşitliliklerin yan yana geldiği ve nesnelerin dışsal olarak algılanamadığı (şey), uzay bir sezgidir, duyulamaz.

Zaman, çeşitliliklerin ardı ardına geldiği, dışsal olarak algılanamayan (şey); zaman da bir sezgidir, duyulamaz, düşünülür.

melodisinden arasıra neşeli, daha çok hüznü, ama daima özgün bir müziğin sesleri ruhlarımızın derinliklerinden gelecekti. Bütün bunlar etrafımızda ve bizde oldukları halde, hiç birini açıkça duymuyoruz. Doğayla bizim aramıza, kendimizle kendi bilincimizin arasına, insanların çoğu için kalın, sanatçı ve şairler için ise ince, adeta şeffaf bir perde gerilmiş gibidir. Böylece ister resim, ister heykel, ister şiir ya da müzikte olsun sanatın tek ereği pratik için yararlı olan simgeleri, saygınlığı toplumsal olarak kabul edilmiş gelenekleri ve nihayet gerçekliği maskeleyen şeyleri bir yana bırakarak, bizi gerçekliğin kendisiyle yüz yüze getirmektir (Karagöz Yerdelen ve Özkan, 2013: 72). Sanatta gerçeklikle idealizm arasında görülen kavga, işte bu nokta üzerinde beliren yanlış anlamadan doğmuştur. Sanat hiç kuşku yok ki, gerçekliği daha açık ve doğrudan, başka deyişle, dolaysız görüşten ibarettir. Yalnız bu görüşün arılığı yarar ve çıkardan kopmasını, duyu ya da bilincin anadan doğma bir kendine özgülük ve özelliğini getirir; son olarak da idealizm denilen maddi olmayan bir yaşamayı zorunlu kılar. Sözcüğün anlamıyla hiç oynamadan denebilir ki, ruhta idealizm olunca, yapıtta realizm vardır ve yalnız idealizmin gücüyle, gerçeklikle yeniden bağ kurulabilir (Bergson, 1989: 99-106).

Bergson'da sanat, gerçekliğe atılan bir ağı, hakikate uzatılan bir merdivendir; bilinçli ve sezgisel yaratmalardır; içgüdülerimizin kristalleşmiş biçimleri, ya da geçmişin şimdi de sürdürülmesidir. Bergson düşüncesi bize duyulur dünyayı aşan bir şeyleri önerir, bu bir şeylere ulaşabilmemiz için de, en azından duyulur dünyanın üst duyarlılığını öngörür. Bu metafizik, alışılmış anlamdaki aşkın dünya metafiziği değildir, her şeyden önce bizi algının alanına yerleştirir, algılanan dünyanın üst kavrayışına ulaştırmaya çalışır. Sezgi yoluyla dünyanın yetkin sunumuna ulaşırız. Öyleyse, Bergson'da güzelin bir metafizik anlamının olmadığı söylenebilir. Gerçeklik, algıyla ulaşılan, örtülerin altında görülen bir değerdir, onu algıda ele geçirmekse metafiziği değil, simgeciliği gerektirir. Metafizik, simgelerden ne kadar uzaklaşırsa o kadar metafizik olur. Oysa sanat simgelerle örülmüştür. Sanat zorunlu olarak simgeseldir. Her zaman olduğu gibi sanatın alanında şeyler bize kendilerini şöyle böyle açarlar, bu açılmada saydamlık aramak boşunadır. Sanatta gerçeklikle ilişkimiz dolaylıdır. Hiçbir sanat gerçekliğin örtülerini kaldırmayı başaramayacaktır.

Ancak, her sanat gerçekliği kendi özel anlatımıyla yansıtabilir. Bu nedenle sanatçı sezginin insanıdır. O, oldukça sorunlu bir alanda, dolaylının alanında iş görmektedir. İşte bu yüzden her sanat yapıtı bir enerjiyle yüklüdür. Her yapıt bir çabanın billurlaşmış biçimidir. Sanatçı, gerçekliğin şemasından giderek, bir yaratma çabası ortaya koyar. Amacıysa bu çabayı imge'ye dönüştürmektir. Bergson'a göre, herkesin sanat olayından çıkarabileceği çok ders olmalıdır (Bergson, 1989: 102-6).

3. BERGSONCU "SEZGİ" NİN İBİNİ SİNÂCI "SEZGİ" DEN FARKI

İbni Sinâ'nın düşüncesinde Sezgisel Akıl, nefsteki kuşkuyu giderir ve zihin de sezginin verdiği hükmü kabul eder. Bir kimsenin sezgi yoluyla kazanılan bilgiyi kabul etmesi, sezgi gücünün gerektirdiği bilgiyi edinmesi anlamına gelir ki, bu da bu bilgiyi reddedene göre, kişiyi daha derin bir öğrenme, düşünme ve yaratma eylemine ulaştırır. İnsandaki güçlü öğrenme ve bilme isteğini, İbni Sinâ bir sezgi olarak görür.

Hemen hemen Bergson da benzer bir "sezgi" anlayışı taşımaktadır. Bergson'a göre de sezgi "insana özgü" bir zihinsel süreçtir. Bazı kimselerde az ya da çok olabilse bile, "seziş" eylemi, geliştirilebilen bir eğilim veya yetenektir. İnsandaki her tür yaratma, keşfet, bilme eylemlerinin açık ya da gizli bir "seziş" ile ortaya çıktığını söyleyen Bergson, aynı zamanda düşüncedeki sezgi ile imgesel ve simgesel hafızayı birbirinden ayırır.

Kuşkusuz bu noktada Aristoteles, İbni Sinâ ve Bergson paradigmasını bir ve aynı kavramsal açıklama içinde düşünemeyiz. Aristoteles'in sezgi konusundaki temel paradigması "Varlık" sorununun aydınlanmasına yöneliktir ve sezgi, Varlık'ın bir kanıtıdır. İbni Sinâ içinse Varlık zaten vardır, O'nu sezgi ile anlamaya hiç gerek yoktur, sezgi insan içindir, insanın akıl gücünün yücelmesi içindir. Aristoteles'te sezgi Tanrı'dan gelir, İbni Sinâ'da insan sezgi ile Tanrı'ya (bile) ulaşabilir. Bergson ise sezgiyi, "gündelik" olan somut yaşamın bir parçasına dönüşmüş metafizik gerçeklik olarak düşünür. Bergson'a göre sezgi, "ben" demektir, sezgisini keşfeden "ben"i de keşfedecektir. Bu da öznenin kendisini, somut ve karmaşık olan şimdiki zamanda sezmesi, yani ortaya koymasıdır. Sezmek, insanın Tanrı'ya yönelişi değil, kendine

yönelişidir. Bergson'a göre varolmak demek, ardı arkası kesilmez, kaçılmaz zamansal akış içinde gerçekleşen bir sezgi anıdır.

Bergson'un bu görüşleri varoluşçu felsefenin biçimlenmesinde önemli bir dayanak oluşturmuştur. Ancak onun ruhbilimsel-sezgi temelli metafiziği bütünsellik, bölünmezlik ve sürekli bir akıcılık ile durağanlığın reddi ile beliren görüşleri kendi derinliklerimize ve buradan hareketle toplumun derinliğine (toplumsal derin yapılar) dönmenin ve varlığımızı derinliklerde bulmanın ve bu buluşu zamanın akıcılığı içinde gerçekleştirebilmenin özgürlüğüdür. Bergson "derin" olana "sezgi" ile ulaşabilmenin koşulunu içsel ve dışsal özgürlüğe bağlar. Özgürlük ise ancak "Sezgisel Ahlâk" ile var olabilir. Sezgisel ahlâk, kişiye kurallar ve zorunluluklar getirir ama asla zorla benimsetilmiş değildir. "Sezgisel Ahlâk" isteyerek benimsenmiş ahlâktır. Bergson'a göre, insanlığın ileriye gitmesi, ancak Sezgisel Ahlâk ve bu ahlâkın sağladığı özgürlük ile mümkündür (Bergson, 1928 ve Timuçin, 1992).

SONUÇ

İslâm dünyasında 12. 13. yüzyıllarda gelişen doğa bilimleri ve felsefeye ilişkin ilerlemeler, kişisel ilişkilerin ötesine çıkarak, üç yolla yoğun biçimde Avrupa'ya taşınmıştır. Batı bilim felsefesinin biçimlenmesinde oluşturucu, uyarıcı, besleyici ve yönlendirici etkisi olan bu bilgiler ve düşünce sistematigi, Endülüs üzerinden, Sicilya üzerinden ve Haçlı Seferleri aracılığıyla Doğu'dan Batı'ya taşınmıştır. Ortadoğu kentlerinin ulaştığı bilim ve felsefe düzeyi, Haçlılar'ın en büyük kazanımı olarak yirmi yıl boyunca, Batı'ya götürülmüştür. Kuşkusuz bu düşüncenin, Ortadoğu'dan Avrupa'ya akışında en verimli ve sistemli aktarım Endülüs'te gerçekleşmiştir (Tekeli; Kâhya; Dosay; et all, 2001).

Arap dili ile birlikte bilim ve felsefe öğrenimi de gören Yahudi ve Hıristiyan bilginler, Avrupa'da "12. yüzyıl Rönesansı" olarak da adlandırılan "Erken Uyanış" döneminin oluşmasında çok önemli rol oynamışlardır. Ardından gelen "15. yüzyıl Rönesansı" ise özellikle sanatta başlayan bir "düşünce devrimi" sayılmaktadır. Bir anlamda düşünce üzerindeki radikal dönüşümün, sanatla ifade edilmesidir. Artık

Batılı insan ilk defa, kilise öğretilerinin dışında özgün sanat eserleri üretmeye başlamıştır. İlk olarak resimde, “perspektif” tekniğini kullanarak “kendi gözüyle görme”yi denemiştir. Bu da doğanın takliti, yani Tanrı’nın sunduğunun kopya edilmesi anlayışını yıkmış, insan bizzat üreten, yaratan, yapan, eyleyen ve düşünen olarak “gerçek kurucu-oluşturucu özne” niteliğini almaya başlamıştır. Bu ilerlemeler dizisi sonunda “Aydınlanma” ile taçlanmıştır.

“Erken Uyanış”tan “Aydınlanma”ya uzanan sürece etki eden temel düşünsel akımlardan biri “Meşşâîlik” ve Meşşâîliğin baş temsilcisi olarak da “İbni Sinâ” çok önemlidir. Meşşâîliğin ve İbni Sinâ’nın önemi, inanç ile bilim arasındaki keskin çizgiyi reddetmelerinde yatar. Böylece doğanın sistemi, insanın inanç sistemi ile buluşabilecektir. Batı dünyasında gerçekleşen bu buluşma, insanın Tanrı’nın karşısında, Tanrı’ya karşı suç işlediğini düşünmeden kendi bilgi, deneyim ve çıkarsamalarına dayanan özgün görüşlerini öne sürme cesaretini geliştirmiştir. Bakış açısındaki düşünsel değişim, aciz insanı güçlü insana, taklitçi insanı yaratıcı insana, günah işlemekten korkan insanı ise düşünsel özgürlüğe taşımıştır.

İslâm dünyasındaki bu bilimsel öncülük, 8. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında varlığını sürdürmüştür. Burada 12. yüzyılın, hem İbni Sinâ düşüncesinin zirveye çıkması, hem de Gazali anlayışının yayılmaya başlaması ile bir “kırılma” noktası olduğunu belirtmek gerekir. 12. yüzyılda Batı’da, erken dönem Rönesansı başlarken, İslâm dünyasında ise sistemli biçimde din felsefesine geçişin başladığı görülür. Bu süre yaklaşık 500 yıl sürmüştür. 17. yüzyıldan itibaren de İslâm dünyası ve Ortadoğu, bazı istisnalar dışında, bilim ve felsefe hayatından soyutlanmıştır; hatta büyük endüstri devriminin de dışında kalarak tam anlamıyla hâlâ gelişmemiştir.

16. yüzyıldan itibaren, Batı’da Rönesans ile “ayağa kalkış” hareketi yaşanırken, İslâm dünyasında bilim üretmek ve bilimi geliştirmek bir yana, artık bilimsel düşünce iyice kaybolmuş ve çağdaş bilimleri anlayamaz bir düzeye gelmişlerdir; yani bilim üretmedikleri gibi, artık anlayamadıkları için bilim ithali de başarısız; ithal edilen bilim (düşünce, makine, yaklaşım) ise o bilimsel kültür var olmadığı için, verimli kullanılamamıştır. Diğer yandan kapitalizmin yayılmacı ve sömürgeci emelleri de Haçlı Seferlerinden daha büyük bir sorun oluşturmaya

başlamıştır. 13. ve 14. yüzyıl boyunca süren iç çatışmalar da ayrıca Orta Doğu dünyasını zayıf düşürmüştür.

15. yüzyılda, Batı'nın da etkisi ile tekrar toparlanmaya kalkışan Orta Doğu dünyasının en büyük başarısını, Aristotelesçi tarih anlayışını yıkarak, bilime dayalı “nedenselci” tarih anlayışını getiren İbni Haldûn (1332-1406) oluşturur.

Birçok bilim insanı ve tarihçi, İslâm dünyasındaki bu duraklama ve geriye gidişin nedenlerini dört ana nedene bağlamaktadır:

1- İslâm dünyasında hiç ara vermeyen dinî ve siyasî çatışmaların birliği, bütünlüğü olduğu kadar düzeni ve sistemsel öğrenme, gelişme ortamını da kötü etkilemeleri (Emevi-Abbasi, Selçuklu-Beylikler-Osmanlı çatışmaları).

2- Moğol akınları ve Haçlı seferleri, bu coğrafyada parayı, askeri alana kaydırması ve daha kaderciler bir toplum yaratmıştır.

3- Helenistik bilim anlayışının İslâm düşüncesine uygulanamayışı felsefe ile bilimin ayırt edilememesine yol açmış, bu da bilim ve inanç karşıtlığı yaratmıştır. Bu karşıtlığın, inanç ağırlıklı taraftarlar bulması, bilimsel bilgiyi geriletmiştir.

4- Akıl, algı, sezgi ve bu üç araç ile inancın ilişkisi, her zaman sorun yaratmış, Hakiki bilgi ile insanî bilgi ayrımı, akıl-algı ve sezgiye dayandırılarak açıklanamamıştır; bu konuda bir türlü dogmatik kaos süreci aşılammıştır. Oysa Erken Rönesans'ta bile Batı, insan yetilerinin ve yeterliliğinin önemini kavramıştır (Tekeli; Kâhya; Dosay, et al, 2001: 251-2).

Düşüncenin Orta Doğu'dan Batı'ya yaptığı yolculukta, Aristoteles, İbni Sinâ ve Bergson Klasik Çağ, Orta Çağ, Modern Çağ'ın temsilcileri olarak, gerek temel problematik olan Varlık bilgisi, gerekse Varlığın bir kanıtı olarak sezginin keşfi ve insanın özelleşerek kendine yönelişi açısından tipik birer “düşünce modeli” oluşturmaktadırlar. Aralarındaki yüzlerce yıllık çağ farkı, düşüncenin geçirmiş olduğu evrimi anlama açısından da oldukça önemli bir veri kaynağı olarak görülebilir.

KAYNAKLAR

Akarsu, Bedia, (1998), **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: İnkılâp Yayını.
Altıntaş, Hayrani, (1985), **İbn Sinâ Metafizigi**, Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayını.

- Ana Britannica Ansiklopedisi, CC. 13-23, Hermetizm ve Meşşâlik maddeleri.
- Aristoteles, (1983), **Politika**, Çev. Tunçay, Mete, 2. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Barnes, Barry, (1995), **Bilimsel Bilginin Sosyolojisi**, Çev. Arslan, Hüsamettin, Ankara: Vadi Yayınları.
- Bergson, Henri, (1934), **Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü**, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Bergson, Henri, (1947a), **Gülme**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bergson, Henri, (1947b), **Yaratıcı Tekâmül**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bergson, Henri, (1950), **Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bergson, Henri, (1962), **Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı**, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Bergson, Henri, (1989), **Gülme**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bozkurt, Nejat, (1992), **Sanat ve Estetik Kuramları**, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Brentjes, Burchard-Sonja, (1979), **İbni Sina (Avicenna)**, İstanbul: Pencere Yayınları.
- Bronowski, J., (1971), **Bilim ve İnsan Değer Yargıları**, Çev. Usluata, Ayseli, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Ceram, C. W., (1964), **Tanrılar, Mezarlar, Bilginler**, Çev. Örs, Hayrullah, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Bilim Eserleri Serisi, No: 1.
- Cihan, A. Kâmil, (1998), **İbni Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi**, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Dağ, Mehmet, (1984), "İbni Sinâ'nın Psikolojisi," **İbni Sinâ'nın Doğumunun 1000. Yılı Armağanı**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Dağ, Mehmet, (1990), "İbni Sinâ'nın Bilgi Kuramı Üzerine Bazı Notlar," **Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi ve İbni Sina Sempozyumu Bildirileri** (içinde), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, No: 42.
- Descartes, (1986), **Metot Üzerine Konuşma**, Çev. Karaaslan, Mehmet, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Durusoy, Ali, (1993), **İbni Sinâ Felsefesinde İnsan ve Kâinattaki Yeri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, No: 69.
- Falurrahman, (1959), **Avicenna's De Anima**, Londra: Yayınevi Bilinmiyor.
- Gelişim Hachette Ansiklopedisi**, C. 2, Bergson Maddesi.
- Goighon, Anne Marie, (1986), **İbni Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupa'sındaki Etkisi**, Çev. Yakıt, İsmail, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gökberk, Macit, (1996), **Felsefe Tarihi**, 8. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Honer, Stanley M.; Hunt, Thomas C., (1996), **Felsefeye Çağrı**, Çev. Ünder, Hasan, Ankara: İmge Yayınevi.
- İbni Sinâ, (1985), **Kitabu-Necat**, Beyrut: Fahri.
- İbni Sinâ, (Tarihsiz), **eş-Şifa, el-Mantık, el-Burhan**, İstanbul: Ofset.

- Karagöz, Betül (2016), "Doğu - Batı Ekseninde, Batı'nın Farklılaşan İzdüşümleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), 254-267.
- Karagöz Yerdelen, Betül (2015), "İbni Sina: Batı'daki Modern Uygarlığın Doğu'daki Erken Öncüsü", *Leges Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(3), 152-190.
- Karagöz Yerdelen, Betül ve Özkan, Arda (2013), "Toplum, Toplumsal Yapı ve Toplumsallaşma", *Davranış Bilimlerine Giriş*, İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Malebranche, N., (1997), **Metafizik ve Din Üzerine Görüşmeler**, Çev. Akarsu, Bedia, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Meydan Larousse Ansiklopedisi**, C. 9, İbni Sinâ maddesi.
- Nimetullah, Halil, (1928), **Henri Bergson Şuurunun Bilavasita Mutaalaları Hakkında**, İstanbul: Devlet Matbaası (Osmanlıca).
- O'Leary, De Lacy, (1971), **İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri**, Çev. Yurdaydın, Hüseyin; Kutluay, Yaşar, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayını, C. II.
- Ong, Walter J., (1999), **Sözlü ve Yazılı Kültür**, Çev. Banon, Sema Postacıoğlu, İstanbul: Metis Yayınları.
- Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, (1997), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Paz, Octavio, (2000), "Tarihin Sonu'nda Batı Doğu'ya Dönüyor," **Yüzyılın Sonu-Büyük Düşünürler Çağımızı Yorumluyor**, Çev. Dişbudak, Belkıs Çorakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, No: 411, ss. 137-144.
- Schilling, Kurt, (1971), **Toplumsal Düşünce Tarihi**, Çev. Önal, Nihal, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Şahin, Filiz, (1995), **İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri**, İstanbul, Tekeli, Sevim; Kâhya, Esin; Dosay, Melek; Demir, Remzi; et all, **Bilim Tarihine Giriş**, Ankara: Nobel yayını.
- Timuçin, Afşar, (1992), **Düşünce Tarihi**, İstanbul: BDS Yayınları.
- Tunç, Mustafa Şekip, (1939), **Bergson ve "Kudret-i Ruhiye'ye Dair Birkaç Konferans**, İstanbul: Matbaa-i Amire (Osmanlıca).
- Upper, Claudia Reid, (1994), "Gazalî'nin İnsan Doğası Konusundaki Düşünceleri," **İş Hayatında İslâm**, İstanbul: MÜSİAD Araştırma Raporları, No: 9.
- Ülken Hilmi Ziya, **İslam Ansiklopedisi**, C. 48, İbni Sina Maddeleri.
- Yetkin, Suut Kemal, (1947), **Estetik**, İstanbul: Remzi Kitabevi.